

Günəl Bayramova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İTALYAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB İSİMLƏRİN DAXİLİ KOMPONENTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *mürəkkəb söz, komponent, derivasiya, konqlomerat, funksiya*

Keywords: *compound, component, derivation, conglomerate, function*

Ключевые слова: *сложное слово, компонент, деривация, конгломерат, функция*

Hər hansı bir dilin inkişafı, onun lüğət fondunun zənginləşməsi söz yaradıcılığı prosesinin nəticəsidir. Dilin lüğət fondunun zənginləşməsi, dəyişməsi, dildə yeni sözlərin əmələ gəlməsi, köhnə sözlərin istifadədən düşməsi və s. bir dilin canlılıq səviyyəsinin göstəricisidir. Bu isə mürəkkəb bir proses olub daim araşdırma və tədqiqat yolu ilə müəyyənləşdirilə bilər.

Hər bir xalqın dili bu dildə danışan xalqın tarixi, inkişafı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu baxımdan dillərin leksikası, ayrı-ayrılıqda hər bir dilin tarixi inkişaf prosesinin nəticəsidir. İtalyan dilində mürəkkəb sözlər problemi P.Akille, M.Sensini, C.Adamo, V.Valle kimi bir çox dilçilər tərəfindən araşdırılmışdır. Bu dilçilər mürəkkəb sözləri “formazione di parole” (sözlərin formalaşması), “morfologia lessicale” (leksik morfolojiya), “il nome: l’aspetto formale” (ad: formal xüsusiyyətləri – yenə də morfolojiya daxilində), “morfologia: la struttura delle parole” (morfolojiya: sözlərin strukturu) kimi bölmələr daxilində təhlilə cəlb edirlər [1; 2; 3; 4]. Bununla belə mürəkkəb sözlər, xüsusilə də mürəkkəb isimlər, istər ümumi dilçilik, istər leksikologiya, istərsə də morfolojiyaya aid dərslik və monoqrafiyalarda daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Ümumiyyətlə italyan dilində sözlərin formal strukturunu 4 bölgədə müşahidə etmək mümkündür: 1) I nomi primitivi (sadə sözlər), 2) I nomi derivati (derivativ sözlər), 3) I nomi alterati (“alterasiya olunan” sözlər – yəni böyütmə/kiçiltmə/əzizləmə bildirən sözlər – *G.B.*), 4) I nomi composti – mürəkkəb sözlər [4, s.124]. Bunlardan mürəkkəb sözlər, xüsusilə də mürəkkəb isimlər, iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Bu zaman birləşən sözlərin mənaları yeni bir mənə ifadə edir.

Corcio Qraffi qeyd edir ki, italyan dilinin sadə leksik vahidləri bir neçə növ modifikasiyalara məruz qala bilər. Sadə sözlərin məruz qaldığı morfoloji dəyişiklikləri o, üç əsas növdə fərqləndirir:

1. Derivazione – derivasiya
2. Composizione – mürəkkəbləşmə
3. Flessione – fleksiya [5, s.124].

Mürəkkəb sözlər öz müxtəlifliyi baxımından çox qarışıq bir məsələdir. Çünki mürəkkəb sözlərin yaranma forması, onların tərkib hissələri müxtəlif olduğundan onları bir çərçivədə tədqiq etmək çətin olur. Bir qrup dilçilər mürəkkəb sözləri yalnız məna baxımından təhlil etdiyi halda [6; 7], digərləri yalnız forma baxımından təhlil etməyə çalışmışdır. Lakin ümumilikdə italyan dilçiliyində mürəkkəb isim və ya mürəkkəb söz problemi komponentlərin funksiyası, tipləri, əmələgəlmə forması, morfoloji xüsusiyyətlərinə görə təhlil edilmişdir.

Paolo D'Akillenin fikrinə görə, söz yaradıcılığı təkcə dilin leksik tərkibini zənginləşdirmək baxımından deyil, həm də dil sisteminin qənaət prinsipinə uyğun fəaliyyəti baxımından əhəmiyyətlidir. Derivativ və ya mürəkkəb sözlərin qavranılması dil daşıyıcıları üçün "daha asan və təbii prosesdir, çünki formal baxımdan derivativ və mürəkkəb sözlər daha şəffafdır" [2, s.136]. C.Adamo və V.Valle isə *Le parole del lessico italiano* (İtalyan dilinin sözləri) adlı əsərində ümumiyyətlə mürəkkəb sözlər adı altında bir sıra məsələlərə toxunurlar. Belə ki, italyan dilinin leksik tərkibini sadə və mürəkkəb olaraq iki yerə bölən dilçilər "mürəkkəb" adı altında derivasiya, alterasiya, abbreviasiya, akronim, polirematik vahidlər (unità polirematiche) kimi "mürəkkəb konstruksiyaları" təhlilə cəlb edirlər. Belə ki, dilçilər sadə sözdən "yuxarı səviyyəyə aid" bütün leksik vahidləri mürəkkəblik işarəsi hesab edirlər [1, s.41].

İtalyan dilində mürəkkəb sözlərdən danışarkən bu kateqoriyaya dilçilərin yanaşma fərqlərinin olduğunu demək lazımdır. Bu barədə Nikola Qrandi özünün "*Considerazioni sulla definizione e la classificazione dei composti*" məqaləsində yazır ki, elmi ədəbiyyatda "mürəkkəb söz" kimi adlandırılan və iki sözün birləşməsindən düzələn söz kateqoriyası əslində çox geniş bir məfhum olub özündə daha sıx dildaxili elementləri birləşdirən kateqoriyaya yol açar. O, tək morfemli sözdən başlayaraq cümləyə qədər olan mərhələdə komponentlərinin dəyişməsinə əsaslanan ardıcılığı aşağıdakı kimi verir: "söz>affiksərlə söz>inkorporant söz> mürəkkəb söz>polirematik söz>sintaqm> cümlə". Göründüyü kimi mürəkkəb söz bu bölgədə orta mövqedə dayanmışdır və bu baxımdan da morfolojiya və sintaksisin arasında olan bir proses kimi qiymətləndirilmişdir [8].

İtalyan dilində mürəkkəb söz anlayışı yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi çox vaxt komponentlərin növü, tipləri, funksiyasına görə fərqləndirilir. Müxtəlif dilçilər mürəkkəb söz probleminə ilk olaraq komponentlərin nitq hissəsinə görə bölgüsü baxımından yanaşıblar. Bu baxımdan mürəkkəb isimlərin yaranması da komponentlərdən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, P.D'Akille qeyd edir ki, italyan dilində zərf və feilin birləşməsindən mürəkkəb feil (mal+menare=malmenare 'əzab vermək'), sifət və sifətin birləşməsindən və ya zərf və sifətin birləşməsindən mürəkkəb sifət yaranır, qalan nitq hissələrinin birləşməsi isə həmişə mürəkkəb isim yadır [2, s.145]. Lakin maraqlıdır ki, sifət və sifətin birləşməsi kimi dilçinin gətirdiyi nümunələr (chiaroscuro, pianoforte) italyan dilinin izahlı və tərcümə lüğətlərində isim kimi xarakterizə olunur. Qeyd edək ki, *chiaro* 'aydın' + *scuro* 'qaranlıq' kimi sadə sifətlərin birləşməsindən yaranan *chiaroscuro* 'çalar', 'rəsmdə işıq və kölgə' formasında mürəkkəb isim kimi xarakterizə olunur [9, s.449]. Və yaxud

piano ‘sakit’+ *forte* ‘güclü’ kimi sadə sifətlərin birləşməsindən yaranan *pianoforte* ‘fortepiano’ sözü də italyan dilinin izahlı lüğətlərində mürəkkəb isim kimi xarakterizə olunur [9, s.1850]. Bu isə, dilçinin yanaşmasındakı qüsurları ortaya çıxarır. Bundan başqa, italyan dilində iki sadə sifətin birləşməsindən yaranan “*altopiano*”, “*bassopiano*” və s. kimi sözlər də mürəkkəb isimlərdir. Bu isə onu göstərir ki, iki sifətin birləşməsindən yaranan mürəkkəb söz heç də həmişə sifət funksiyasında ortaya çıxmır. Lakin P.D’Akkille bu fikirlərində tək deyil. C.Qraffi də mürəkkəb isimlərlə bağlı oxşar fikri səsləndirmişdir. O qeyd edir ki, italyan dilində mürəkkəbləşmə əksərən mürəkkəb isim formalaşdırır. Burada iki hal istisnadır, iki sifətin birləşməsi və rəng bildirən sifətlə ismin birlikdə işlənməsi [5, s.137]. Digər tərəfdən *giallo* ‘sarı’+*rosa* ‘çəhrayı’= *giallorosa*; *giallo* ‘sarı’+*rosso* ‘qırmızı’= *giallorosso*; *agro* ‘turş+ *dolce* ‘şirin’= *agrodolce* ‘turşşirin’; *sacro* ‘müqəddəs’ + *santo* ‘pək’= *sacrosanto* ‘müqəddəs’ kimi birləşmələrdən mürəkkəb sifətlərin yarandığı da qeyd etmək lazımdır.

Mürəkkəb isimlərin yaranmasında daha çox işlənən nitq hissələrinin kombinasiyasını C.Qraffidə müşahidə etmək mümkündür:

Birləşən sözlər kateqoriyası mürəkkəb söz kateqoriyası

<i>N+N (isim+isim)</i>	<i>N (isim)</i>
<i>V+V(feil+feil)</i>	<i>N (isim)</i>
<i>V+N(feil+isim)</i>	<i>N (isim)</i>
<i>V+Avv(feil+zərf)</i>	<i>N (isim)</i>
<i>N+A(isim+sifət)</i>	<i>N (isim)</i>
<i>A+N (sifət+isim)</i>	<i>N/A (isim /sifət)</i>
<i>P+N (söz önü+isim)</i>	<i>N (isim) [5, s.136].</i>

Göründüyü kimi italyan dilində isim, sifət, feil, zərf və s. kimi sadə nitq hissələrinin birləşməsindən çox vaxt mürəkkəb isimlər yaranır.

İki və daha artıq ismin birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb isimlərə misal olaraq: *cartamona* - *carta* + *moneta*; *capostazione* - *capo* + *stazione*, *melograno* - “*melo*” + “*grano*”; İki feilin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb isimlərə: “*andirivieni*”- “*andri*”+ “*vieni*”, “*giravoltra*” - “*gira*” + “*volta*” və s; Feil və ismin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb isimlər: “*lavastoviglie*”- “*lava*” + “*sctoviglie*”, “*apriscatole*” - “*apri*” + “*scatole*”, “*lanciafiamme*”- “*lancia*” + “*fiamme*” və s; Feil və zərfin birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb isimlər: “*buttafuori*” - “*butta*” + “*fuori*”, “*posapiano*” - *posa*+ *piano*, “*tiratardi*” - *tira*+ *tardi* və s; İsim və sifət bildirən sadə sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb isimlər: “*pellerossa*”, “*scaccomatto*”, “*cassaforte*”, “*camposanto*” və s.; Sifət və ismin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər: “*biancospine*”, “*gentiluomo*”, “*bianconeve*” “*bassorilievo*”, “*cortocircuito*” və s. göstərmək olar. İtalyan dilində mürəkkəb sözlərin yaranmasında söz önləri də böyük rol oynayır. Belə ki, söz önləri nitq hissələri ilə birləşərək yeni mənalı sözlərin yaranmasında iştirak edirlər. Buna misal olaraq söz önünün isimlə birləşərək mürəkkəb isim yaratdığı halları göstərmək olar: “*soprannome*”, “*dopoguerra*”, “*oltretomba*” və s.

Məlumdur ki, tarixi inkişaf prosesində roman dilləri öz vahid kökü olan latın dilindən xeyli uzaqlaşmışdır. Latın dili, sözlərin mürəkkəbləşməsi prosesində elə də aktiv iştirak etməmiş və burada mürəkkəb sözlərin əsas elementi ingilis və alman dillərində olduğu kimi ilkin mövqedə dayanırdı. Lakin roman dillərində mürəkkəb isimlərin əsas elementi ikinci mövqedə dayanması ilə seçilir. C.Adamo mürəkkəb sözlərin komponentlərinin sintaktik funksiyasına görə beş əsas modelin olduğunu qeyd edir [1, s.41-42]. Bu modellərin hər birində mürəkkəb sözün komponentlərinin hansı rolda – yəni, “təyin edən” (determinante) və “təyin olunan” (determinato) rolunda çıxış etdiyi müəyyənləşdirilir. Məsələn: *terraferma* ‘quru (ərazi)’ (hərfi tərcümədə “torpaq sabit”) kimi mürəkkəb ismin birinci tərəfi (terra) təyin olunan rolunda çıxış etdiyi halda, ikinci tərəf (ferma) təyin edən rolunda çıxış edir; və yaxud *nordafrikan* (şimali afrikalı) sözündəki “nord” (şimali) sözü təyin edən, “africano” (afrikalı) isə təyin olunan funksiyasında çıxış edir.

İki ismin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlərdə də təyin edən və təyin olunan rolunda çıxış etmə baxımından isimlərdən biri, daha çox ikincisi sifət funksiyası qazanır. Məsələn: *capofamiglia* ‘ailə başçısı’ (hərfi tərcümədə *capo+famiglia* ‘baş+ailə’) sözündə “capo” təyin olunan, “famiglia” təyin edən rolunda çıxış edir. Qeyd edək ki, bu mürəkkəb isim “capo di famiglia” ‘ailənin başçısı’ şəklində dilimizdə ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi çıxış edir və italyan dilində “di” söz önünün ixtisar olunması ilə yaranmışdır.

Mürəkkəb isimlərin komponentlərini təhlil edərkən xüsusi qrup altında “neo-klassik formantlar”ı qeyd etmək lazımdır. Haşiyəyə çıxaraq qeyd etmək istərdik ki, “formant” (formante-ital.) sözü “sözdüzəldici və sözdəyişdirici morfemlərin ümumi adı” olaraq məlum olsa da burada o ayrılıqda sərbəst leksik məna kəsb edən morfemləri nəzərdə tutur. Belə ki, “neo-klassik formant” dedikdə (italyan dilində buna həmçinin “confissione” də deyilir), latın və ya yunan dilindən olan sözlərin istifadə olunması ilə yaranan mürəkkəbləşmə nəzərdə tutulur. Məsələn: “*agri+coltura*” = *agricoltura*; “*agri+turismo*” = *agriturismo*; *pseudo+scienza* = *pseudoscienza* və s. Bu kimi mürəkkəb isimlər təkcə latın və ya yunan dilindən alınmalar hesabına deyil, həmçinin italyan dilinin öz sözlərinin hesabına da formalaşsalar bilər. Məsələn: “*socio+biologia* = *sociobiologia*”; “*socio+gruppo* = *sociogruppo*” [1; 2; 10].

İtalyan dilində mürəkkəb isimlərdən bəhs edərkən bir çox dilçilər onların morfoloji xüsusiyyətlərinə diqqət yetirirlər. Belə ki, mürəkkəb ismin qadın və ya kişi cinsinə mənsubluğu, mürəkkəb ismin komponentlərinin tək və cəm şəklində dəyişməsi və s. kimi məsələlər təhlil olunur. Məsələn, M.Sensini qeyd edir ki, isimlə ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər son morfemin cəmlənməsi ilə seçilir: *il pescecane* – *i pescicani*, isim və sifətin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlərdə isə hər iki komponentin son morfeminin cəmlənməsi müşahidə olunur: *la cassaforte* – *le casseforti*. Bundan başqa M.Sensini italyan dilində *capo* ‘baş’ sözü ilə digər sadə isimlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimləri müxtəlif aspektdə təhlil etmişdir. Onlardan bəzilərini təqdim edirik:

- sadə isimlər kimi cəmlənən mürəkkəb isimlər: *il capolavoro* – *i capolavori*; *il capodanno* – *i capodanni* və s.

- “capo” elementinin “nəyinsə başında duran” mənasını ifadə etdiyi mürəkkəb isimlər. bu zaman “capo” elementinin sonluğu cəm şəkilçisi qəbul edir: *il caposquadra – i capisquadra, il capoufficio – i capiufficio* və s. lakin bu isimlərin bəziləri hər iki komponentin cəmlənmə şəkilçisi qəbul etməsi ilə nəticələnə bilər: *il capocuoco – i capicuoco/i capicuochi* və s.

- “capo” elementinin qadın cinsinə mənsubluğunu bildirən mürəkkəb isimlər. Bu zaman cəm şəkilçisi formalaşmır: *la capoclasse – le capoclasse; la capoufficio – le capoufficio* və s.

- “capo” elementinin təyin rolunda çıxış etdiyi mürəkkəb sözlər. Bu zaman ikinci komponentin sonluğu cəm şəkilçisi qəbul edir: *la capocuoca – le capocuocha* [4, s.127].

Göründüyü kimi, capo sözü ilə yaranan mürəkkəb isimlərin morfoloji xüsusiyyətləri onların semantik xüsusiyyətləri ilə əlaqəsiz deyildir (capocuoco/a – sözümdə olduğu kimi). İtalyan dilçiləri mürəkkəb isimlərin və ya ümumilikdə mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı semantik əlaqədən bəhs etməyə o qədər də meyilli olmasalar da, bu barədə bəzi ötəri qeydlər də müşahidə olunur. Məsələn, P.D’Akille feillə feilin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimləri sadalayarkən belə feillər arasında əks mənə ifadə edən (kontrar) birləşmələrin olduğunu qeyd edir. Məsələn: *salì ‘en’ + scendi ‘qalx’ = saliscendi ‘sürgü’* [2, s.147]. C.Adamo iki sadə sözün (daha çox feilin) bir kombinasiyada kristallaşmasını “konqlomerat” (conglomerato) mürəkkəb söz daxilində təhlil edir. Konqlomeratlar eyni sözün təkrarı, və ya yaxın mənalı sözlərin yanaşı işlənməsi ilə yaranıb, daha çox kişi cinsinə mənsub olan, hallanmayan mürəkkəb isimlərdir. Konqlomeratlara misal olaraq dilçi *fuggifuggi, altolà, nonsoché, viavai* kimi sözləri nümunə gətirir [1, s.46]. Öz növbəmizdə qeyd etmək istərdik ki, italyan dilinin lüğət tərkibinə ötəri baxış göstərir ki, burada semantik baxımdan yaxınlıq, oxşarlıq, ziddiyyət və s. kimi əlaqələrə malik birləşmələrdən yaranan mürəkkəb sözlər o cümlədən bir sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər mövcuddur. Məsələn: *sacro+santo=sacrosanto, tirem+molla=tiremmolla, gira+volta=giravolta, agro+dolce=agrodolce, piano+forte=pianoforte, compra+vendita=compravendita, dormi+veglia=dormiveglia* kimi sözlər məhz bu yolla yaranan mürəkkəb sözlərdir.

İtalyan dilində söz yaradıcılığının *composizione* adlanan bu bölməsində təkrarlanma yolu ilə yaranan mürəkkəb vahidləri *composti reduplicati* yəni təkrarlanan mürəkkəb sözlər adlandırırlar. “Composti reduplicati” (təkrarlanan mürəkkəb sözlər) eyni sözün təkrarlanması nəticəsində yaranıb mənanı daha intensiv etmək məqsədi daşıyır. Belə mürəkkəb sözlər aqqlütinativ dil olan tamil dilində çox rast gəlinir. Roman dillərindən olan ispan dilində də təkrarlanma yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər çoxluq təşkil edir. Lakin italyan dilində belə leksik vahidlər təsadüfi hallarda rast gəlinir. İspan dilinə misal olaraq “picapica”– yandıran bitki növünün adı (hərfi tərcümədə “batan-batan”) nümunə göstərmək olar. İtalyan dilində isə bu yolla yaranan mürəkkəb sözlərə: *leccalecca* ‘şirni’, *fuggifuggi* ‘vəlvələ’ və *pigiapigia* ‘basabas’ kimi nümunələri sadalamaq olar [11].

Roman dilləri qrupunun bir qolu olan italyan dilinin leksikası xüsusi zənginliyi ilə seçilir, əlbəttə ki, bu dildə lüğət tərkibinin zənginləşməsi, yenilənməsində söz yaradıcılığı, xüsusilə də mürəkkəbləşmə prosesi aktual məsələdir. Bu baxımdan mürəkkəb isimlərin yaranma yolları, onların komponentlərinin semantik, morfoloji, sintaktik baxımdan təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Adamo G., Valle V. Le parole del lessico italiano. Carocci editore, Roma, 2012, p.112
2. D'Achille P. L'italiano contemporaneo. Il Mulino, Bologna, 2003, p. 264
3. Berruto G., Cerruti M. La linguistica. Un corso introduttivo. UTET, Novara, 2011, p. 340
4. Sensini M. Il sistema della lingua. Dalle parole al testo. Mondadori scuola, 2000, p. 592.
5. Graffi G., Scalise S. Le lingue e il linguaggio. Introduzione alla linguistica. Il Mulino, Bologna, 2011, p.286
6. Giacomelli R. La magia del significato. Corso elementare di semantica della parola. Edizioni Unicopli, Milano, 2012, p.70
7. Berruto G. La semantica. Zanichelli, Bologna, 1992, p.189
8. Grandi N. Considerazioni sulla definizione e la classificazione dei composti //Annali Online di Ferrara – Lettere. Vol.1, 2006, pp.31-52
9. De Mauro T. Il Dizionario della lingua italiana. Paravia Bruno Mondadori Editore, Milano, 2000, p.2998
10. https://it.wikipedia.org/wiki/Formazione_neoclassica
11. [https://it.wikipedia.org/wiki/Composizione_\(linguistica\)](https://it.wikipedia.org/wiki/Composizione_(linguistica))

Summary

Analysis of Internal Components of Compound Nouns in Italian

The problem of complex words in Italian has been studied by many linguists. Linguists called "complex" analyze structures such as derivation, change, abbreviations, acronyms, polyrematical units. In Italian, complex nouns often arise from a combination of simple speech parts, such as a noun, adjective, verb, adverb, and so on. In Roman languages, the main element of complex nouns is distinguished by its second position. In Italian, the morphological features of complex nouns are sometimes defined by their semantic properties.

Резюме

Анализ внутренних компонентов сложных имен итальянского языка

Проблема сложных слов в итальянском языке изучалась многими лингвистами. Лингвисты под названием "сложный" анализируют структуры, такие как деривация, изменение, аббревиатуры, акронимы, полирематические единицы. В итальянском языке сложные существительные часто возникают из сочетания простых речевых частей, таких как существительное, прилагательное, глагол, наречие и так далее. В романских языках основной элемент сложных существительных отличается своей второй позицией. В итальянском языке морфологические признаки сложных существительных иногда определяются их семантическими свойствами.

Rəyçi: b/m J.Qənbərli